

УДК 342

К.О. Паешук

**ДЕМОКРАТІЯ В СИСТЕМІ ЦІННОСТЕЙ
КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ СУЧАСНОЇ ДЕРЖАВИ
(ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ)**

У статті визначено засади конституційного ладу через призму конституційного концепту "демократії" як елементу конституційного ладу сучасної держави. Встановлено можливість існування конституційного ладу в недемократичних державах, а також зв'язок між конституційним ладом та демократією.

Ключові слова: *конституційний лад, демократія, засади конституційного ладу.*

В статье дано определение основам конституционного строя через призму конституционного концепта "демократии" как элемента конституционного строя современного государства. Установлена возможность существования конституционного строя в недемократических государствах, а также связь между конституционным строем и демократией.

Ключевые слова: *конституционный строй, демократия, основы конституционного строя.*

In the article a decision is given to bases of constitutional line-up through the prism of constitutional concept of "democracy" as an element of constitutional line-up of the modern state. Possibility of existence of constitutional line-up in the undemocratic states, and also connection is set between a constitutional line-up and democracy.

Key words: *constitutional line-up, democracy, bases of constitutional line-up.*

Процеси державотворення не стоять на місці, що обумовлює розвиток і наукової думки. Необхідність теоретичного осмислення проблем, які існують в Україні, щоразу змушують повертатися до фундаментальних і основоположних понять, ідей та категорій. Лексика науки конституційного права складається з багатьох понять, але однією з найважливіших є категорія "конституційний лад".

Проблему конституційного ладу України, його поняття, зміст, значення, принципи, систему вивчали багато науковців. Серед них С.А. Авакян, Н.О. Боброва, О.В. Прішкіна, О.Г. Румянцев, Ю.М. Тодика та інші. Засади конституційного ладу розглядалися лише як система ключових конституційно-правових принципів стосовно до нашої держави.

Основним завданням статті є визначення засад конституційного ладу через призму конституційного концепту "демократії" як елементу конституційного ладу сучасної держави, з'ясування можливості існування конституційного ладу в недемократичних державах, а також встановлення зв'язку між конституційним ладом та демократією.

Розвиваючись на основі радянського наукового спадку, сучасні дослідники намагалися відмежувати категорію "конституційного ладу" від тотожних з нею категорій "суспільного ладу" і "державного ладу". У конституційному законодавстві Радянського Союзу цей термін з'явився у зв'язку з заснуванням посту Президента СРСР і зміною редакції статей 6 і 7 Конституції СРСР¹. Навіть і сьогодні має місце прагнення уникнути застосування поняття конституційного ладу. Наприклад, російський вчений Д.Л. Златопольський вважає, що немає достатніх підстав відмовлятися від раніше вживаного терміна "суспільний лад", оскільки як конституція, так і державний лад формується на засадах певних політичних, соціальних та економічних відносин, які разом складають поняття суспільного ладу². Якщо ситуація з категоріями і поняттями більш-менш зрозуміла, то з його сутністю та змістовим наповненням наука остаточно ще не визначилась. Це пояснюється, перш за все, відсутністю легального визначення, а тому існує декілька дефініцій, які різняться не лише окремими складовими частинами чи елементними ознаками, а й принципово по-різному підходять до питання про визнання сутності, змісту і форми конституційного ладу³.

Так О.Г. Румянцев зазначає, що засади конституційного ладу об'єднують в собі конституційні начала як державного, так і суспільного ладу, при цьому сутність конституційного ладу ширше, ніж характер і природа державної влади⁴. Ю.М. Тодика стверджував, що поняття конституційного ладу розвивається з категорій суспільного і державного ладу⁵. Цим висновком суперечить філософія права Б.А. Кістяківського, який зазначає, що взаємодія держави і суспільства набуває конституційності лише тоді, коли додається ще один елемент – право, причому не лише позитивне право, а право, що живе у свідомості народу⁶. Виходить, що за своєю сутністю і з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві і регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства і громадянина. Але з погляду О.В. Приєшкіної, не всі відносини між державою і су-

¹ Див.: Румянцев О.Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в Конституции России // Государство и право. - 1993. - № 10. - С. 5.

² Див.: Златопольский Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. - М.: Зерцало, 1999. - С. 56-58.

³ Див.: Приєшкіна О.В. Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституалізації та розвитку: Монографія. - О.: Фенікс, 2008. - С. 12.

⁴ Див.: Румянцев О.Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в Конституции России // Государство и право. - 1993. - № 10. - С. 3.

⁵ Див.: Тодика Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. - Х.: Факт, 1999. - С. 7.

⁶ Див.: Кістяковский Б.А. Философия и социология права. - СПб., 1999. - С. 450.

пільством, навіть незважаючи на своє конституційне оформлення, утворюють конституційний лад, а лише ті, в яких державна влада беззаперечно визнає свою обмеженість правом і суверенне право народу на здійснення влади¹. Обґрунтованим вбачається висновок Н.О. Бобрової щодо конституційного ладу як політико-юридичної форми діалогу між народом і владою. Результатом втрати діалогу стає революція - монолог народу, або тоталітаризм - монолог влади².

На сьогодні дослідники відстоюють такі основні підходи до розуміння конституційного ладу: зведення його до державного ладу (К.І. Козлова, О.О. Кутафін)³, визнання конституційним порядком (М.В. Баглай, Б.Н. Габричідзе)⁴, формою організації держави і суспільних відносин, який охоплює різноманітні сфери розвитку (С.А. Авакян⁵, Л.П. Гарчева, О.М. Ярмиш⁶), визначення складовою частиною конституціоналізму (О.Ф. Фрицький, О.Г. Мучник)⁷.

Своєрідну "платформу" конституційного ладу утворюють норми права, що закріплюють і регулюють статус конституційно-правових суб'єктів та визначають їх діяльність. Саме ці норми і є засадами конституційного ладу. "Засади конституційного ладу - це ключові конституційно-правові принципи, які визначають і закріплюють найважливіші основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин"⁸.

У статті 5 Конституції України зазначено, що право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Однак Конституція України, закріплюючи конституційний лад, не містить визначення цього поняття. Саме на цьому і наголо-

¹ Див.: Прієшкіна О.В. Конституційний лад України: актуальні питання становлення, інституалізації та розвитку: Монографія. - О.: Фенікс, 2008. - С. 13-15.

² Див.: Боброва Н.А. Конституційний строй і конституціоналізм в Росії: Монографія. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. - С. 39.

³ Див.: Козлова Е.И., Кутафін О.Е. Конституционное право России. - М.: Юристъ, 1996. - С. 75.

⁴ Див.: Баглай М.В., Габричидзе Б.М. Конституционное право Российской Федерации. - М., 1996. - С. 96.

⁵ Див.: Конституционное право: Энциклопедический словарь / Отв. ред. С.А. Авакян. - М., 2000. - С. 310.

⁶ Див.: Ярмиш А.Н., Гарчева Л.П. Конституционное право Украины. - Симферополь, 2000. - С. 58.

⁷ Див.: Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. - К., 2002. - С. 99; Мучник А.Г. Коментарій к Конституції України. - К., Парламент. вид-во, 2000. - Кн.1. - С. 41.

⁸ Тодыка Ю.Н. Основы конституционного строя Украины. - Х.: Факт, 1999. - С. 9.

шує Конституційний Суд України у рішенні від 5 жовтня 2005 року¹. У справі про порядок припинення повноважень членів Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2007 року. Суд знову звернувся до категорії конституційного ладу в аспекті його стабільності, яка залежить від непорушності рівноваги в системі стримувань і противаг між вищими державними інституціями. Про стабільність основ конституційного ладу йшлося у рішенні Конституційного Суду у справі про всеукраїнський референдум за народною ініціативою від 27 березня 2000 року. Цікаво, що відносно поняття "основи конституційного ладу" та їх структурного розташування в Конституції України Суд не має єдиного погляду. Це підтверджується тим, що в одному рішенні орган конституційної юрисдикції вказує на розміщення принципів конституційного ладу в розділі I "Загальні засади", а в іншому – ще й в розділах III "Вибори. Референдум" та XIII "Внесення змін до Конституції України". На це звертає увагу Ю.Г. Барабаш².

Категорія "засади конституційного ладу" є оціночним поняттям. Для конституційного нормотворення наявність оціночних понять є нормальною ситуацією. Хоча деяким категоріям не слід було б надавати формально невизначеної характеристики. Це не сприяє ефективному застосуванню важливого конституційного положення. Оціночні поняття відіграють не останню роль, але вони характеризують лише деякі сторони явища, не відкриваючи його сутності. І до того ж оціночні поняття самі потребують критеріїв, об'єктивність яких залежить від багатьох суб'єктивних факторів. Під впливом такого суб'єктивізму поняття втрачає свою чіткість³. У зв'язку з цим Ю.Г. Барабаш заперече проти використання подібного роду оціночних категорій, особливо у сфері визначення правосуб'єктності народу⁴.

Конституційний лад включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які закріплені всіма галузями національного законодавства. Загальні засади конституційного ладу знайшли своє відображення саме в Конституції України як нормативно-правовому акті найвищої юридичної сили. До числа

¹ Рішення Конституційного Суду України від 05.10.2005 р. 6-рп/2005 (справа про здійснення влади народом) // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ccu.gov.ua/uk/doccatalog/list?currDir=9891>.

² Див.: Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: Монографія. - Х.: Право, 2008. - С. 153.

³ Див. про це: Боброва Н.А. Конституционный строй и конституционализм в России: Монография. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. - С. 41.

⁴ Див.: Барабаш Ю.Г. Державно-правові конфлікти в теорії та практиці конституційного права: Монографія. - Х.: Право, 2008. - С. 159.

фундаментальних принципів конституційного ладу науковці зараховують: 1) народовладдя, у тому числі правові принципи народного суверенітету і безпосереднього народовладдя, гарантії народного представництва; основні форми волевиявлення громадян; 2) державний суверенітет; проголошення суверенітету як властивості вищої державної влади, верховенство конституції; 3) рівність всіх перед законом і право на рівний захист законом; гуманний статус людини; 4) верховенство права; пряма дія Конституції і підпорядкування їй інших нормативно-правових актів; 5) політичний плюралізм; 6) загальні принципи дії механізму державної влади; 7) визначення гарантій саморозвитку громадянського суспільства; 8) принцип соціальної держави; соціальний захист та безпека громадян; 9) різноманіття і свобода економічної діяльності; 10) цілісність і системність конституційного ладу, непорушність його основ та їх верховенство відносно інших положень Конституції¹.

Демократія не може просто існувати в теорії як система цінностей, а повинна як політико-правовий режим закріплюватися в певних механізмах і за їх допомогою реалізовуватися на практиці. Тоді ідеали демократії будуть жити. Перерахований вище мінімальний набір демократичних інституцій необхідний для того, аби на практиці втілювати найголовніші цінності демократії, як то свободу особистості, рівність, владу більшості над владою меншості, пріоритет прав людини над правами держави. Вони відображають її сутність і відмінність від будь-якого іншого режиму.

Часто виникає питання, чи може існувати конституційний лад у недемократичних державах і чи завжди він є демократичним? Можна погодитися з думкою дослідників про безпідставність і безглуздість такого висновку. Оскільки, якщо конституційний лад є лише демократичним, то в багатьох державах, які мають конституції, немає конституційного ладу. Так наприклад соціалістичні держави мають свої конституції, в яких закріплено конституційний лад, але про демократичність його засад ми не можемо говорити.

З думкою О.В. Прієшкіної про неможливість виділення юридичного еталону конституційного ладу у вигляді однієї держави можна погодитись лише частково. На нашу думку, еталон конституційного ладу, як і будь-якого природного і суспільного явища, безумовно має існувати. Держави, які лише прагнуть до демократії, обов'язково по-

¹ Див.: Румянцев О.Г. Основы конституционного строя: понятие, содержание, отражение в Конституции России // Государство и право. – 1993. – № 10. – С. 13-14.

винні орієнтуватися на ті держави, конституційний лад яких може вважатися стандартом. Разом з тим, дуже важливою є проблема реальності написаного в конституції. Дуже часто людям бажане видають за дійсне, говорять про те, чого насправді немає, не було і бути не може. Так можна закріплювати на папері цілі низки демократичних принципів і норм, які так і лишатимуться нормами "на папері". Або ситуація, коли народ, створюючи прошарок людей для правління, начебто живе за правилами демократії. Проте всеосяжний контроль з боку народу неможливий з багатьох причин. Цими прогалинами може скористатися меншість, отримуючи необмежену владу. І це буде цілком законно, адже конституція гарантує абсолютний народний суверенітет і владу більшості. Гаєтано Моска з приводу демократії писав: "...ніде тиранія не може бути більш вірогідною, ніж у суспільстві, де конституційна система і панівна ідеологія узаконили необмежену владу більшості"¹.

Політичні і суспільні події сучасного світу розвиваються таким чином, що мало просто мати конституцію, треба мати демократичну конституцію, яка б давала реальну можливість народу і державі співпрацювати на паритетних началах.

Розуміння демократії залежить від вибору підходу до неї – чисто процедурного чи змістовного. Процедурна демократія більш примітивна і зрозуміла: існування певних суспільних інститутів – вільних виборів². У межах змістовного підходу демократичні інститути є необхідними елементами, але недостатніми для характеристики демократичного політичного режиму. Хоча у світі немає демократій без виборів, але не всі країни, в яких проводяться вибори можуть називатися істинно демократичними. Поряд з вільними виборами має бути спільне прагнення до суспільного блага, народне представництво має бути відповідальним перед народом за свої дії, громадяни максимально повинні перейматися справами суспільного життя, при цьому покращується економічне благополуччя. Демократичний режим – це такі важелі, які дозволяють народу обирати іншу стратегію і лідерів, але при цьому надають "інституційні обмеження на дії виконавчої влади" і "гарантії громадянських свобод як у повсякденному житті, так і в політичних процесах". Не дарма Болен формулює демократію

¹ Див.: Майроф Брюс. Лики демократії. – М.: Весь мир, 2000. – С. 176.

² Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. – М.: Ладомир, 2006. – С. 457.

так: "...співвідношення влади еліт і народу визначає рівень демократичності режиму"¹.

Принцип демократії повинен бути головним принципом політичного ладу, який втілено у державній владі, що походить від народу. В Основному законі Федеративної республіки Німеччина застосовується поняття "основи вільного демократичного ладу". Під вільним демократичним ладом розуміється "такий державно-правовий спосіб правління, який виключає будь-яке насилля і свавілля, заснований на самовизначенні народу за волевиявленням більшості, на свободі, рівноправ'ї". До основних ознак цього ладу К. Хессе відносить: повагу до прав людини, перш за все до права людини на життя і вільний розвиток, народний суверенітет, розподіл повноважень, відповідальність уряду, виконавчу незалежність судів, яка спирається на закон, принцип багатопартійності, а також рівність можливостей для всіх політичних партій з правом відповідно до конституції на оформлення і діяльність опозиції. Поняття "основи вільного демократичного ладу" розкривається в нормах, які охороняють фундамент конституційного ладу. Проте він не обмежується лише демократичним ладом. Правова держава і демократія знаходяться в тісному взаємозв'язку, тому і вільний демократичний лад в дійсності є неможливим без державно-правової основи². Але Основний закон ФРН згадує ще й термін "конституційний лад", який на думку Ю.Г. Барабаша, є правовим порядком у формальному сенсі, тобто сукупністю приписів, визначених у нормативних актах. В той же час вільний демократичний лад є матеріальним аспектом, що визначає якісну характеристику конституційного правопорядку³.

Демократія як система цінностей реалізується за допомогою таких засад конституційного ладу як плюралізм, виборність, верховенство Конституції, розподіл влади⁴. Але необхідно пам'ятати, що в основі демократичної організації суспільства знаходиться також суверенітет народу, його верховенство у вирішенні найважливіших питань державного і суспільного життя, визнання людини та її прав і свобод найвищою соціальною цінністю, рівність і рівноправ'я, гласність. Ще Аристотель у своїй "Політиці" зазначав, що основа демократичної держави - свобода. Локк, Монтеск'є і американські федера-

¹ Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. - М.: Ладомир, 2006. - С. 456.

² Хессе К. Основы конституционного права ФРГ: Пер. с нем./ Под ред. и с вступ. ст. Сидоров Н.А. - М.: Юрид. лит., 1981. - С. 72.

³ Барабаш Ю.Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен // Право України. - 2009. - № 11. - С. 76.

⁴ Нудненко Л.А. Теория демократии. - М.: Юрист, 2001. - С. 95.

лісти стверджували, що лише конституційне правління, яке обмежує і стримує тимчасову владу більшості, може захистити особисту свободу¹. Навіть Роберт Даль в концепцію поліархії, яка, до речі, не є досконалою демократією, включає три складові: опозицію і політичну активність, об'єднує які громадянська свобода². Про кожен із цих складових можна говорити дуже багато.

На сьогодні конституційні реалії зводять застосування категорії конституційного ладу до формального змісту, що є не більш, ніж сукупністю відносин, врегульованих у тексті Конституції. У той час, коли для справжнього народовладдя необхідне якісне наповнення, що було б реальним відображенням суспільних відносин, в основі яких лежать цінності демократії³.

Таким чином дискутувати про конституційний лад України можна не лише з точки зору системи принципів, закріплених в Конституції. Треба безсумнівно виходити з позицій народовладдя, орієнтуючись на базові демократичні цінності. Демократичні засади конституційного ладу – це еталонні, базові принципи, які визначають риси суспільного і державного ладу, а також формують модель взаємовідносин особистості, держави і суспільства, засновану на праві. Через такі принципи закріплюються і реалізуються основні цінності демократії як механізму управління. Конституційний лад не може бути виключно демократичним, будь-яка країна, яка має конституцію, закріплює в ній устрій держави та суспільства.

УДК 340.12 "19"

О.В. Забзалюк

**КОНЦЕПЦІЯ ФЕДЕРАЛІЗМУ
У ПОГЛЯДАХ ПРЕДСТАВНИКІВ
УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ**

Дана стаття присвячена дослідженню концепції федералізму в політико-правовій думці доби Української Центральної Ради, а також основним етапам становлення та розвитку федералістських ідей у представників національно-визвольних змагань, таких як, М. Грушевський, С. Єфремов, В. Винниченко та інші.

Ключові слова: *автономія, федерація, федералізм, Українська Центральної Рада.*

¹ Теория и практика демократии. Избранные тексты / Пер. с англ. Под ред. В.Л. Иноземцева, Б.Г. Капустина. - М.: Ладомир, 2006. - С. 25.

² Даль Роберт А. Полиархия: участие у полит. жизни та оппозиция: [Пер. з англ.]. - X. : Каравела, 2002. - С. 17.

³ Див.: Барабаш Ю.Г. Установча влада українського народу як конституційний феномен // Право України. - 2009. - № 11. - С. 76.